

Kvinnenene i Mandal er nesten fraværende i byhistorien, ingen gater eller plasser er oppkalt etter kvinner og de blir aldri nevnt. Mitt spørsmål er da: Har ikke Mandal fostret kvinner som har krav på en plass i historien? Selvfølgelig har byen det! Jeg har i mange år interessert meg for Mandals historie, stilt mange spørsmål og fått få svar. Så forsøkte jeg å finne svarene selv, og jo mer kunnskap jeg fikk, jo tydeligere ble det at byen hadde en historie å fortelle.

Et ungdomsportrett av Ellen Gleditsch fra Mandal, kjerne kjemiforskningens mor i Norge. Fotograf Aune (MUV_19496)

MARKANTE KVINNER FRA MANDALSREGIONEN

Det kan virke urettferdig å fremheve enkelte kvinner i en artikkel. Halvparten av befolkningen i Mandalsregionen har stort sett alltid vært kvinner, det vil si at få blir nevnt og mange glemt. Grunnen til at mange er glemt, er at kvinnene ble sett på som en enhetlig gruppe. De bare var der. Men det var denne gruppen som holdt hjemmet sammen når mannen var på sjøen, de drev gården, oppdro barn, tok vare på de gamle i familien, og opprettholdt det sosiale nettverket.

Allikevel er det noen av kvinnene som har satt tydeligere spor etter seg. De var modige og ressurssterke, trosset tradisjoner og motarbeidet fordommer.

Kari Harkmark - storenka

Harkmark var det opprinnelige handelsstedet og det opprinnelige Mandal. Stedet ble besøkt av så mange utenlandske handelsmenn, at det utviklet seg et eget forretningsspråk kalt "Harkmarkspråket". Midt i det hele finner vi Kari Harkmark eller "Storenka" som rundt 1550 drev Harkmarks største handelsvirksomhet. Hun hadde makt, myndighet og anseelse. En dag ryktes det at en røverflåte var på vei inn Harkmarksfjorden. Panikk brøt ut, og varer og eiendeler ble i all hast båret til skogs. Da grep Kari Harkmark inn. "Hvorfor ikke stenge fienden ute" ropte hun.

"Anledningen er åpen. Den mektige rullesteinen ved Strømmen er stor nok til å stenge løpet. Gå ut og velt den! Aldri skal det skje at en fiendeflokk herjer husan og brenner våre hjem. Aldri før løp Harkmarks handelsmenn til skogs jaget av en flokk røvere, og aldri skal det skje igjen."

Snart førte Kari og storbåten hennes an ut fjorden. Mektig og myndig førte hun kommandoen, fulgt av mange båter med handelsmenn, spett og stenger. Rullesteinen ble veltet ut i det smale sundet og røverne stengt ute. Samtidig var det begynnelsen på slutten for Harkmark som ledende handelssted. De stengte røverne ute, men samtidig seg selv inne.

Steinen i Strømmen ble sprengt vekk på slutten av 1800-tallet.

Ukjent kvinne fra Skjernøy

Sjuårskrigen, som varte fra 1756–1763, ble ført mellom Preussen og Storbritannia-Hannover på den ene siden og Østerrike, Det tyske riket, Frankrike, Russland og Sverige på den andre. Bakgrunnen for krigen var maktfordelingen i Europa og kampen om kolonier i Canada og Østen.

Under krigen stevnet en brigge mot Farestadvåa på Skjernøy. Budstikka gikk. Briggen, som var fiendtlig,

hadde rødt flagg og rød vimpel. Alle visste at den engelske prisonen eller et engelsk fengsel, var noe verre noe, og de som bodde på Farestad og Rosnes flyktet innover øya. Alle unntatt en kvinne som ikke ville forlate hjemmet sitt. Hun sa at hun var så gammel, og så var hun kvinne. Hun fulgte briggen spendt fra heia bak huset. Den la seg ved inngangen til Farestadvåa. En lettbåt med offiserer og 10 matroser ble satt på vannet og de rodde mot Farestad. *"Nå, det er her de skal. Jeg skal jammen forsvare meg"* tenkte kona. Det sto et munnladningsgevær igjen etter mennene, som hun tok og så la hun seg ved Tendesteinen. Geværet ble lagt på to steiner. Da lettbåten nærmet seg, slo hun på knallsteinen og skuddet gikk av. Den ene offiseren ble truffet og satte i et brøl. Lettbåten snudde og rodde så fort som mulig tilbake til briggen, som kastet loss og forsvant. Kvinnens navn er ukjent og detaljene uvisse, men motet hennes har gitt henne en plass i Skjernøys historie.

Karen Friedrichsdatter Tørresen - Gierts Kari

Omtrent samtidig levde en annen modig kvinne i Mandal eller De Danske Boder, som stedet het. Navnet hennes var Karen Friedrichsdatter Tørresen eller Gierts Kari.

Madam Karen Friedrichsdatter Tørresen, født på sorenskrivergården Nyvoll i Halse 1702, har satt dypere spor etter seg økonomisk og sosialt enn noen annen kvinne i Mandal. Hun var født til privilegier, men fremholdt at rikdommen var et lån av Vår Herre. Et lån som man skyldte regnskap for, som fremfor alt ikke måtte føre til hovmod.

Hun kom fra en mektig familie, ble ved giftemål med Giert, eldste sønn av Tørres Christensen Nedenes eller Kongen i Mandal, del av det store handelshuset Nedenes. Da mannen døde i 1759, arvet hun handelshuset. Med velutviklet sans for forretninger, forvaltet hun godset sitt på en fremragende måte. Men forretningskvinnen hadde også en godt utviklet sosial samvittighet.

Hun ønsket å gi allmuens barn en skikkelig utdanning og skjenket hus til ladestedets første offentlige skole. Huset ble på folkemunne kalt "Gierts- Karis skolehus". Gjennom testamentet sitt sørget hun for å holde huset utenfor boet samtidig som hun ga 100 riksdaler som skulle sørge for fattige fader og moderløse barns skolegang. Testamentet ble bl.a. skrevet under av kong Fredrik på Fredensborg slott 10. oktober 1760.

Det finnes lite skriftlig materiale om denne mektige kvinneskikkelsen. Hun levde i en tid da kvinnens plass var i hjemmet og samfunnet ellers ble styrt av menn. Men det finnes belegg for at madam Karen trosset den vanlige oppfatningen av kvinnen og tok del i mandalittenes samfunnsengasjement midt blant de mest aktverdige borgere.

Sogneprest Sckavland som sto henne nær, skrev følgende:

"En kierlig og trofast ægtemage mot hændes Mand Giert Tørrisen Nedenæs, en anselig og vidt bekient Negotiant i Mandal, med hvilken hun traade i ægteskab den 15. Septbr 1728, blev enke 9. juni 1759. En omhyggelig Moder for 6 Børns Christelige Opdragelse, hvorav 1 Søn og 2 Døttre, 10 Børnebørn og 3 Børnebørns Børn overleve hænde. En fredelig, redelig og godgivende dame mot alle, i sær mot fattige og trængende. Til Halsaa kirke har hændes Mand og hun givet en Klokke. Hun hensov i Herren Natten til den 23. November 1779, og blev begravet i Halsaa Kirke".

Valborg Valand

Valborg Valands navn var knyttet til sykdom og ulykke. Hun ble født i 1812 og fikk etter hvert betegnelsen "klok kone". Hun hadde stor kunnskap om medisinske urter, og erfaring ga henne etter hvert god innsikt i datidens legevitenskap. Pasientene kom fra nær og fjern, og hun behandlet dem med godt resultat. Problemet var at hun ikke hadde medisinsk utdanning. Dette resulterte i at hun ble dømt for kvakksalveri tre ganger, de to første gangene fikk hun

Valborg Valand.

bot, den siste et års tvangsarbeid, senere omgjort til bot.

En stor forkjemper for kloke koner og bygdeleger var Søren Jaabæk. Gjennom sin avis "Folketidende" gjorde han bondekona Valborg Valands dyktighet kjent utover det ganske land. Hun ble et symbol i kampen mellom de utdannede og lovlige medisinere og de som sørget for den ufaglærte legedekningen på landsbygda.

Da medisinerne holdt høstfesten sin i Christiania 1871, moret de seg med en heidundrene Valborg Valandharselas. Det ble avduket et bilde av henne, og i et revynummer opptrådte en frøken Breskesen som ville presentere sin doktoravhandling. En kvinnelig doktorand var i seg selv ustyrtelig morsomt, og da denne ga seg ut for å være elev av Mor Valand, tok det helt av. Det var laget en nidvise om Valborg

Valand som ble sunget med stor innlevelse. Den ble medisinerens "nasjonalsang":

*O, Hil, Hil, Hil dig Valborg Valand
Du Søren Jaabæks ideal
Du alskens sot og svek kurerer galant
Thi Sverdrup siger, du har himmelsk
Talent
Om du ei græsk og latin kan
Som doktora fra Kristian.*

*O, Hil, Hil, Hil dig Valborg Valand
Naturprodukt fra Listerland,
Der findes dem, som kalde dig charlatan,
Det er en løgn, saa stor som leviathan,
For arvesølv du bøder alt
Med kirkebly og engelsk salt.*

Samme år som Valborg Valand ble udødeliggjort i en nidvise, kom lovendringen som ga henne muligheten til å drive praksis innen visse grenser. Det var en seier for bygdekulturen over bykulturen. Valborg Valand døde i 1893.

Aase Helgesen f. Røynesdal

Aase Helgesen ble født på en husmannsplass i Bjelland i 1877. Det var trange kår, og som ung jente fikk hun huspost hos familien Trygsland. De forsto at det var god to i jenta, og sammen med lensmannen garanterte de for et lån på 300 kroner, slik at Aase kunne reise til Oslo for å gå på jordmorskole. Hun var ferdig

Aase Helgesen f. Røynesdal.

jordmor i 1902 og ble ansatt på Utsira ved Karmøy. Der traff hun Sivert Helgesen som hun giftet seg med i 1907. I 1924 ble Utsira selvstendig kommune, og Sivert ble den første midlertidige ordføreren i den nye kommunen. Ved kommunevalget i 1925 skjedde det noe underlig. En nordlending som var ansatt på telegrafstasjonen hadde på egenhånd laget en kvinneliste med 12 navn som en utfordring til den offisielle valglisten. Aase Helgesen var et av navnene på listen. Ingen av kvinnene var forespurt. Den gang var det flertallsvalg. Den som fikk flest stemmer ble valgt, uansett liste- tilhørighet. Ved opptellingen etter valget viste det seg at 11 kvinner og en mann var blitt valgt til å styre Utsira i tre år. Alle varamennene var også kvinner. Reaksjonen lot ikke vente på seg. Navnene ble holdt hemmelig i 11 dager. Valget ble kalt en skam for folket, en barnespøk. Ingen ville være bekjent av et skjorteregime. Etter

hvert som nyheten spredte seg, ble aviser landet over fylt opp med satiriske innlegg. Lensmannen ville erklære valget ugyldig og saken ble forelagt Justisdepartementet, som ikke kunne finne at noe formelt galt hadde funnet sted.

Store deler av verden fulgte i spenning med på utviklingen på Utsira, og kvinneorganisasjoner i blant annet Mexico, Amerika, Tyskland og Sveits sendte gratulasjonstelegram. Åttende januar kom det gamle og det nye herredsstyre sammen for å velge ny ordfører. Eneste mannlige medlem av herredsstyret ble tiltenkt ordførerjobben, men han ville ikke ha den og åttebarnsmoren Aase Helgesen fra Bjelland ble Norges første kvinnelige ordfører. Hun ble hedret med Kongens fortjenestemedalje og døde i 1968, 91 år gammel.

Cand. real. Karl Kristian Gleditsch og Petra Birgithe f. Hansen med sine 10 barn. Ytterst til høyre sitter Ellen Gleditsch.

Ellen Gleditsch utnevnes til æresdoktor ved Sorbonne 1962. Ukjent fotograf. (MUV_19504)

Ellen Gleditsch

Lærer Carl Christian Gleditsch var styrer ved Mandal Middelskole og gift med Petra Birgithe Hansen fra Møllebakken. I 1879 ble det første barnet deres født og fikk navnet Ellen. Det viste seg tidlig at hun var både intelligent og målbevisst, og tok apotekereksamen i 1902. I 1903 fortsatte hun som assistent ved det kjemiske laboratorium ved Det Kgl. Frederiks Universitet samtidig som hun tok artium og forberedende. Fra 1907 tok livet hennes en spesiell retning, da hun ble elev ved Madame Curies laboratorium i Paris.

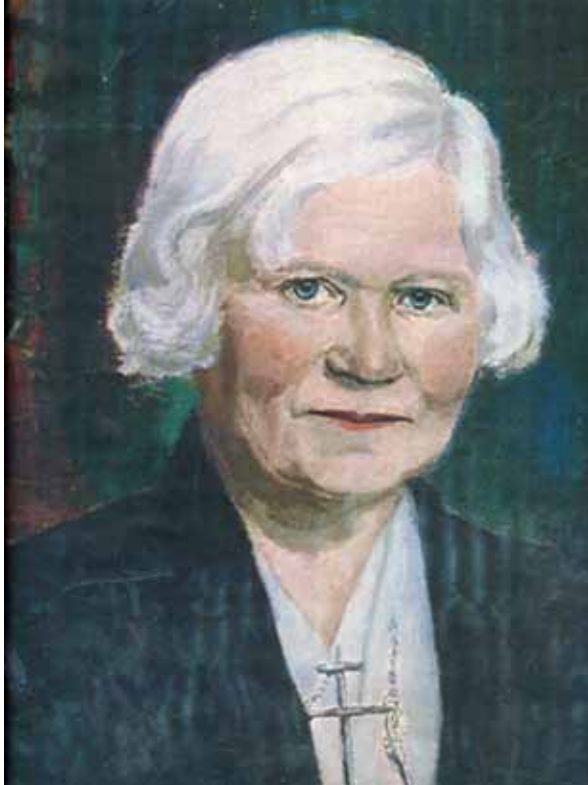
Marie Curie eller Madame Curie ble født i Polen i 1867. Hun var både fysiker og kjemiker, og den første som vant to nobelpriser: Nobelprisen i fysikk i 1903 og Nobelprisen i kjemi i 1911. Hennes forskning var knyttet til radioaktivitet, teknikker for isolering av radioaktive isotoper og funn av to nye elementer, plutonium og radium. Hun ble verdens første kvinnelig professor. Da Madame Curie mottok søknaden til Ellen Gleditsch, mente hun i utgangspunktet at hun hadde elever nok, men det ble argumentert med at frk. Gleditsch var så liten at hun ikke behøvde så meget plass.

Etter hvert ble hun assistenten til Madame Curie, og fikk blant annet tillitsvervet å rense og konsentrere det dyrebare radiumsaltet. *"Jeg skjønner ikke at de turde betro meg dette"* sier Ellen Gleditsch i et intervju. *"Jeg hadde mellom hendene radiumpreparater til en verdi av 100 000 franc"*.

Ellen Gleditsch ble en av de svært få personlige vennene til Madame Curie. Hun studerte også ved Sorbonne Universitetet, og avla en høyere vitenskaplig eksamen. I 1913/1914 studerte Ellen Gleditsch ved Yale universitetet i USA, hvor hun tok en doktorgrad, og hun ble kreert æresdoktor ved Smiths College i Northhampton, Massachusetts. Hun var med på opprettelsen av det første norske radiuminstitutt, forløperen til det Norske Radiumshospital. I 1929 ble Ellen Gleditsch utnevnt til den andre kvinnelige professoren i Norge. Hun var i mange år Norges faste representant i UNESCO, og hun var innvalgt i Vitenskapsakademiet.

82 år gammel ble hun som første kvinne utnevnt til æresdoktor ved det franske universitetet Sorbonne og fikk også utnevnelsen ærsdoktor ved universitetet i Strasbourg. Ellen Gleditsch ble i 1957 utnevnt til æresborger av Paris og var Ridder av 1. klasse av St. Olavs Orden.

Ellen Gleditsch døde i 1968, 88 ½ år gammel, og kan med rette kalles grunnleggeren av kjernekjemiforskningen i Norge.

Martha Steinsvik. (Asker museum)

Martha Steinsvik f. Tonstad

Igjen er det en lærerdatter som gjør seg bemerket på en helt spesiell måte. Martha Steinsvik ble født i 1877 som datter av Torkell og Ingeborg Tonstad. Faren var fra 1882 lærer ved Malmø skole i Mandal og hadde leilighet i 2. etasje over skolebygget i Garverigata. Martha hadde et uvanlig godt hode, og vokste opp i et ressurssterkt hjem med et klart og bevisst samfunnsyn. Dette ga henne muligheten til å ta middel-skoleeksamen med klassens beste resultat. Videre skolegang i Mandal var umulig, og Martha reiste til Oslo i 1892 for å gå på gymnas. Hun tok artium med svært gode karakterer og begynte å studere. 19 år gammel giftet hun seg med Rasmus Steinsvik, redaktøren av bladet "Den 17de Mai", og ga opp studiene. En tid var Martha Steinsvik sin manns medarbeider, før hun i 1902 tok opp igjen studiene og fordypet seg i religionshistorie og orientalske språk.

Martha Steinsvik var en kjent foredragsholder, forfatter og agitator. Hennes interessefelt var bl. a. kvinnesak, religionshistorie, teosofi og forsvar av naturleger. I tillegg førte hun en innbitt kamp mot katolisismens lærerretninger.

Ønsket var å bli prest og hun opptrådte tidlig som forkjemper for kvinnelige prester. Selv om det var en umulighet, studerte hun som første kvinnelige student, fire år ved Menighetsfakultetet. Den 24. april 1921 prekte hun under en kveldsgudstjeneste i Grønland kirke i Kristiania. Det var første gangen en kvinne sto på en prekestol i den norske kirke, noe som frembrakte de helt store avisoverskriftene.

Martha Steinsviks innbitt kamp mot den katolske kirke resulterte i boken "St. Peters himmelnøkler". Hun var en anerkjent teolog, og vitenskapsmenn, både norske og utenlandske har uttalt seg om hennes dyktighet i gammelegyptisk, arameisk, sanskrit, latin, gresk og hebraisk. Hun snakket også flytende fransk, engelsk og tysk. Martha Steinsvik døde i 1950.

Borghild Eriksen

1940 ble Borghild Eriksen, født i Mandal 1897, ansatt som banksjef i Halse og Harkmark Sparebank. Hun var Mandals og antagelig landets første kvinnelige banksjef. Stillingen hadde hun til 1949. Hun giftet seg i 1948 med skipsreder Einar Saanum og døde i 1982.

Borghild Eriksen.

Janne Haaland Matlary

Prof. dr. philos. Janne Haaland Matlary ble født i Mandal 1957. Hun vokste opp som enebarn og var skoleflink. I et intervju med Andres Mølster Galaasen i magasinet Universitas slår hun nøkternt fast at "barna mener jeg var en "total nörd". Det var vel ikke så langt fra sannheten. Jeg var alltid flinkest i klassen".

Janne Haaland Matlary. (Wikimedia Commons)

Hun tok idehistorie mellomfag på et år med resultat 1,6 og er i dag statsviter og professor i internasjonal politikk ved Universitet i Oslo. I 1996 ble hun som eneste kvinne utnevnt til rådgiver for Det pavelige råd for rettferdighet og fred og er en god venn av den nåværende paven. Aftenposten var i sin kommentar opptatt av at en firebarnsmor fra Mandal skulle sitte sammen med patriarken av Jerusalem, kardinaler og erkebiskoper i et pavelig råd. Forståelig at det var uvanlig med en kvinne, men ville en mannlig rådgiver bli omtalt som en firebarnsfar? I perioden 1997-2000 var hun statssekretær i Utenriksdepartementet. Hun er i tillegg rådgiver for *Det pavelige råd for familien* og er utenrikspolitisk rådgiver for Liechtenstein. Janne Haaland Matlary er en svært aktiv samfunnsdebattant som med sine meninger både provoserer og gleder. Hun står på bladet Kapitals liste over Norges 100 mektigste kvinner. Matlary ble i 2001 utnevnt til Dame av Malteserordenen.

Kilder:

- Bjørg Seland: Tre ganger dømt for kvakksalveri
- www.katolsk.no/nyheter
- Einar Holmer Hoven: Slik var vår barndomshvite by
- Eugen Walvik: Skjernøya - Gamle slekter og minner
- Mandal bys historie bind 1 og 2
- Lokallhistoriker John Møll
- Wikipedia.org
- Aasentunet-nettbibliotek
- Hallgeir Elstad: Kvinnelege prestar i Noreg – et historisk riss

Artikkelen bygger på et foredrag.